

નમઃ સમયસારાય

ડૉ. હરીભાઈ ની આધ્યાત્મિક ડાયરી

પ્રથમ સંકલન

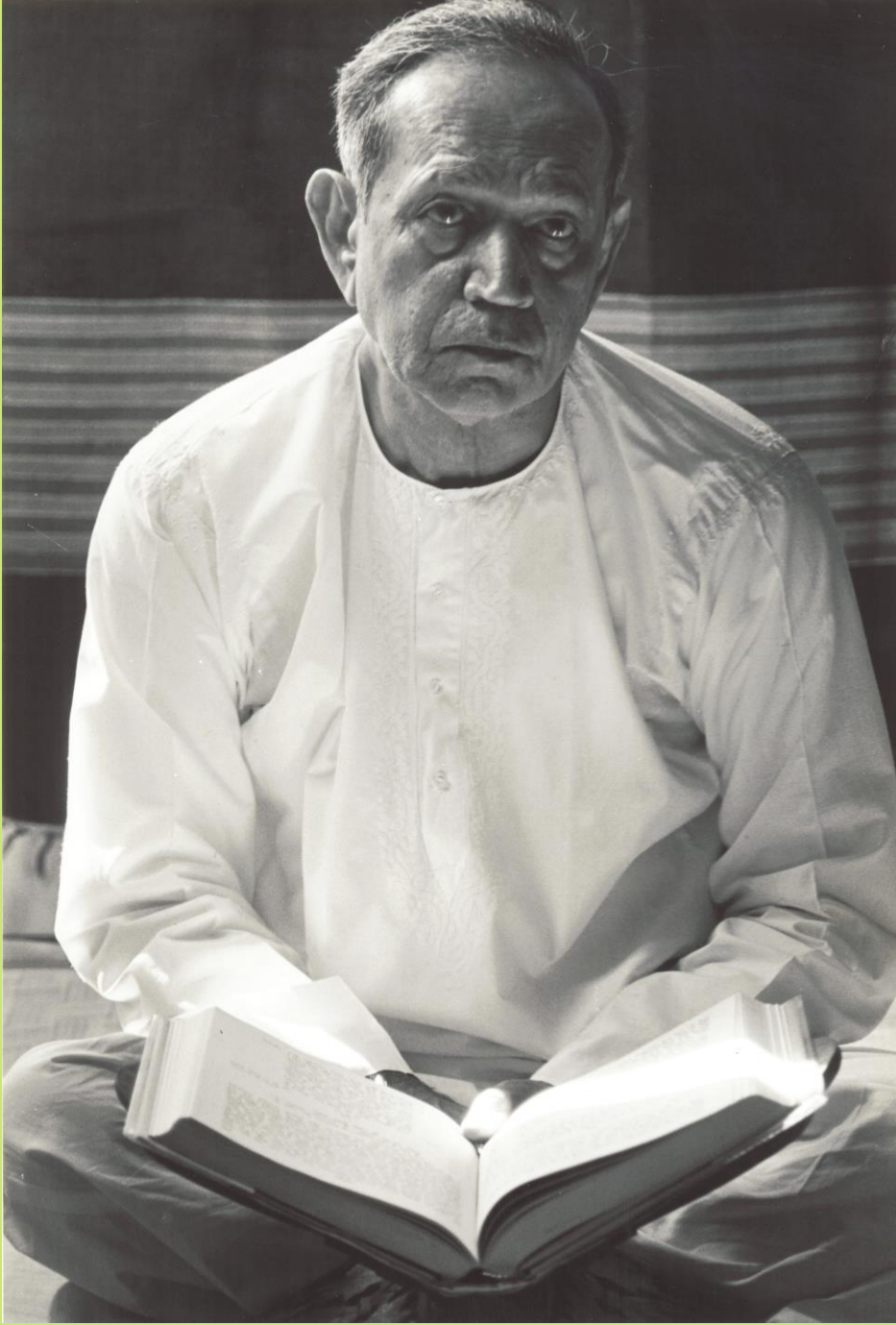
સંકલન કર્તા

ડૉ. રમેશભાઈ હરીભાઈ પારેખ

સંકલન કર્તા નું નિવેદન

ડૉ. હરીભાઈ મકનજીભાઈ પારેખ સમ્યઞ્ચષ્ટિ વિદ્વાન સાધક હતા. તેમણે છ દર્શનનો અભ્યાસ કર્યો હતો. જૈન દર્શનનો ખૂબ અભ્યાસ કર્યો હતો અને જૈન દર્શન જ પૂર્ણ સત્ય દર્શન છે તથા મુક્તિ નો માર્ગ જૈન દર્શનમાં જ સ્પષ્ટ છે તેવું માનતા હતા. પૂ. ગુરુદેવ કાનજી સ્વામીના પ્રવચનો નિયમિત સાંભળતા હતા અને તે માટે સોનગઢ પણ જતાં. ઘણા જૈન સત્ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો હતો અને તેમાંથી ઘણું યાદ હતું. શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર ગ્રંથનો તો એટલો અભ્યાસ હતો કે કૃપાળુ દેવના કેટલાય પત્રો અને પદો તેમને મોઢે હતા. શાસ્ત્ર અભ્યાસ કરતી વખતે જે તે વિષયની પરમાર્થ ભૂત વિશેષ વાત તે ગ્રંથમાં તેજ પાના ઉપર અથવા છેલ્લા પાના પછી લખી લેતા. તેમણે અભ્યાસ કરેલા દરેક ગ્રંથમાં આવી અતિ ઉપયોગી નોંધ જોવા મળે છે. વળી જે તે શાસ્ત્રની પ્રયોજન ભૂત વાતની ગાથા અને પ્રકરણ સહિત નોંધ જુદી નોટબુકમાં પણ લખતા. પૂ. ગુરુદેવના પ્રવચન, રાત્રી ચર્ચા તથા પૂ. બહેનશ્રીના વ્યક્તિગત માર્ગ દર્શન વગેરે માંથી પ્રાપ્ત થયેલ, સાધકને માટે અતિ મહત્વની વાતો તેમની વીસેક નોટબુકમાં જોવા મળે છે. આ બધાનો લાભ મને તો થયો જ છે પણ સ્વાધ્યાય દરમ્યાન આનો ઉલ્લેખ કર્યો તો કેટલાય સ્વાધ્યાયીઓએ તે પ્રાપ્ત કરવા રસ દાખવ્યો, તેથી આ બધી નોંધને સંકલિત કરીને પ્રકાશિત કરવાનો વિકલ્પ આવ્યો.

આ પ્રથમ સંકલન મુખ્યપણે પંડિત ટોડરમલજીની રહસ્ય પૂર્ણ ચિઠ્ઠી તથા બનારસીદાસજીની પરમાર્થ વચનીકા વગેરે ઉપર પૂ. ગુરુદેવના પ્રવચનોના પુસ્તક અધ્યાત્મ સંદેશ ઉપર આધારિત છે. આ સંકલન તૈયાર કરવામાં મેઘાબહેન તથા નિર્મળભાઈ એ ઘણી મદદ કરી છે, તેમનો આભાર વ્યક્ત કરીએ છીએ. જય જીનેન્દ્ર.

ડો. હરીભાઈ મ. પારેખ

ડો. હરીભાઈ ની
આધ્યાત્મિક
ડાયરી
પ્રથમ સંકલન

અનુક્રમણિકા

વિષય	પાનાં નંબર
૧. જ્ઞાયક સ્વભાવને લક્ષે એકાગ્રતાનો અભ્યાસ	૪
૨. તા.૨૫-૩-૮૫ ના દિવસે બહેનશ્રી સાથે ની ચર્ચા	૫
૩. જ્ઞાનીને અજ્ઞાન ટળતા શું થાય છે	૬
૪. નિર્વિકલ્પ અનુભવ કેટલા સમયના આંતરે થાય	૮
૫. સ્વાનુભૂતિ પૂર્વક કેવા પરિણામ હોય	૮
૬. સમયસાર (ગાથા-૫) - સ્વાનુભવમાં મતિ-શ્રુતનું પ્રત્યક્ષપણું	૯
૭. પ્રથમ અનુભવ કેમ (કેવી રીતે) થાય	૧૦
૮. સ્વ દ્રવ્યમાં પરિણામની એકાગ્રતા	૧૨
૯. સમ્યક્ પ્રતિતી	૧૪
૧૦. સમકિતી નું કાર્ય	૧૬
૧૧. જ્ઞાનીનું જ્ઞાન	૧૭
૧૨. આગમ - અધ્યાત્મ - શુદ્ધ ચેતના પદ્ધતિ	૧૯

ડૉ. હરીભાઈ ની આધ્યાત્મિક નોંધ માંથી

અંતરંગ પુરુષાર્થ

૧. જ્ઞાયક સ્વભાવને લક્ષે સાંભળે, મનન કરે, ઘોલન કરે, એકાગ્રતાનો અભ્યાસ કરે --- આનો અર્થ શું ?

જે કંઈ સત્સમાગમ માં સદગુરુ પાસેથી સાંભળે તેમાં જ્ઞાયક ભાવની વાતને વિશેષ લક્ષ પૂર્વક સાંભળે, તે સંબંધી કોઈ ન્યાય, ઉદાહરણ આદિ હોય તેને યાદ રાખે તે પછી મનન કરે - ચિંતન કરે. જેમ પોલીસ ઇન્સપેક્ટર શકમંદ ચોરો સાથે-ગુનેગારો સાથે વાતે વળગે અનેક પ્રશ્નો પૂછે, આડી અવળી ઘણી જરૂરી-બિન જરૂરી વાતો કર્યે જાય પણ તેનું લક્ષ તો એવા એકાદ વાક્ય, વાત કે શબ્દો ઉપર હોય છે, જેમાંથી તેને ગુન્હાની કડી મળી રહે. આ પ્રકારે સાંભળે તેથી જ્ઞાયક સ્વભાવ પોતે છે તેનો દઢ નિર્ણય થાય. સાંભળેલ, વાંચેલ વાતનો મનન દ્વારા વિચાર કરીને વાત પાકી કરે. ઘોલન એટલે વિશેષ શુક્ષ્મતાથી વિચાર, કે જે વખતે તેને અંતરમાંથી કોઈ નવો ભાવ પ્રગટે - જેનાથી “જ્ઞાયકભાવ” દઢ થાય, અંદરથી ઉલ્લાસ, આનંદ આવે. લીંડી પીપરને ધૂંટી ત્યારે કહેવાય કે જ્યારે તેમાં તીખાશ વધે. તેમ ઘોલનને ઘોલન ત્યારે કહેવાય કે તેમાંથી

ઉલ્લાસ અને આનંદ આવે. જો અંદરથી કંઈ નવું ન આવે તો ધારણા જ્ઞાનમાં જ ઊભો છે. આનંદ અનુભવવો, વેદવો અને આનંદમાં ડૂબી જવું તે મોક્ષ માર્ગ છે. આનંદમાં ડૂબી જવું એટલે સ્વરૂપમાં ડૂબી જવું, કારણ કે સ્વરૂપ આનંદરૂપ છે.

૨. તા.૨૫-૩-૮૫ ના દિવસે બહેનશ્રી સાથે ચર્ચા કરતા તેમણે નીચેની વાત સ્પષ્ટ પણે કહી.

(૧) જ્ઞાનીને શુદ્ધ પરિણતી ચાલુ હોય છે તેથી તેને સહજ શાંતિ નું વેદન – ભેદજ્ઞાનધારા – જ્ઞાતાધારા ચાલુ જ છે. પછી ભલે ઉપયોગ બહાર હોય – શુભાશુભ ભાવમાં હોય.

(૨) પ્રથમ અસ્પષ્ટ વેદન આવે છે – પછી ધીરે ધીરે સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. બનારસીદાસને પ્રથમ અસ્પષ્ટ છાયા ભાષ્યમાન થયેલ અને પછી પૂર્ણ દ્રવ્યનો અનુભવ થાય તેવી દશા હતી.

(૩) દ્રવ્ય સામાન્ય વિશેષાત્મક હોય તેનું વેદન પણ દ્રવ્ય સામાન્ય અને પર્યાય વિશેષ નું હોય છે. દ્રષ્ટિ સામાન્ય ઉપર છે. પર્યાયમાં ક્યારેક વિશેષ શાંતિનું વેદન, ક્યારેક સુખનું વેદન (ક્યારેક બળનું વેદન હ*) સામાન્ય વેદન સાથે હોય છે. ષટ્ ગુણ હાનિ વૃદ્ધિ દ્રવ્ય પર્યાય માં ગુણનું વિશેષ વેદન હોય છે.

(૪) કરોડપતિ હોય તેના ખીસામાં કરોડ રૂપિયા ન હોય છતાં તેને પ્રત્યેક પળે કરોડ ની ખુમારી તો વર્તી જ રહી છે. પોતે કરોડપતિ છે તેવી નિ:શંકતા, ખુમારી અને તેનાથી ઉત્પન્ન થતો સંતોષ, સુખ, મોટાઈ આદિ પ્રતિ પળે વર્તી જ

રહ્યા છે. તેમ જ્ઞાનીને લબ્ધ પરિણતી નું સમજવું. ભલે ઉપયોગ બહારમાં હોય છતાં તેને પ્રતીતિ, સુખ, શાંતિ આદિ તો સદાય વર્તી જ રહ્યા છે.(હ*)

૩. જ્ઞાનીને અજ્ઞાન ટળતા શું થાય છે ?

(૧) જ્યારે આત્મા જ્ઞાની થાય ત્યારે જ્ઞાન ને લીધે જ્ઞાન ના આદિથી માંડીને પૃથક પૃથક સ્વાદ નું સ્વાદન-અનુભવન હોવાથી (અર્થાત્ પુદગલ કર્મના અને પોતાના સ્વાદ નો એક રૂપે નહિ પણ ભિન્ન ભિન્ન પણે અનુભવ હોવાથી) જેની ભેદ સંવેદન શક્તિ ઉઘડી ગઈ છે એવો હોય છે, તેથી તે જાણે છે કે અનાદિ નિધન નિરંતર સ્વાદમાં આવતો અત્યંત મધુર જે ચૈતન્ય રસ તે જ એક જેનો રસ છે એવો આ આત્મા છે અને કષાયો ભિન્ન રસ વાળા છે, તેમની સાથે એક પણનો વિકલ્પ કરવો તે અજ્ઞાનતા છે. આ રીતે પોતાને અને પરને ભિન્ન પણે જાણે છે તેથી અકૃત્રિમ (નિત્ય) એક જ્ઞાન જ હું છું પરંતુ કૃત્રિમ (અનિત્ય) અનેક જે ક્રોધાદિક છે તે હું નથી તેમ જાણતો થકો “હું ક્રોધ છું” તેવો વિકલ્પ કરતો નથી તેથી સમસ્ત કર્તૃત્વ થી છૂટે છે. (સમયસાર ગાથા-૯૭ ની ટીકા માંથી)

(૨) જ્ઞાનીને નિરંતર સ્વ નો સ્વાદ આવે છે – સવિકલ્પ દશામાં પણ અહીં બતાવ્યું કે આત્મા અને રાગ ભિન્ન છે – તેવો ભિન્ન સ્વાદ આવે છે - તે સવિકલ્પ દશામાં જ હોય છે, નિવિકલ્પ માં રાગાદિ દેખાતા જ નથી.

(૩) જેટલું દ્રવ્ય નિર્મળ થયું તેટલું નિર્મળ પરિણમન પરિણતી રૂપે જ્ઞાનીને ચાલુ જ છે. જો ઉપયોગ નું જોડાણ કરે તો આ આનંદ આદિ રૂપ પરિણમન જ્ઞાન માં

દેખાય (અનુભવાય) છે. જ્ઞાનીને ત્યાં ગમો હોવાથી વૃત્તિ સહેજે તે તરફ જાય છે – ઉપયોગ તે તરફ જાય છે. પરિણમન તો ચાલુ જ છે, જો દશા મંદ હોય અને ઉપયોગ બહાર માં હોય તો તે વખતે વેદન ન હોય-અલ્પ હોય તેમ લાગે છે. જેટલા ગુણો અંશે શુદ્ધ થયા તેનું શુદ્ધ આંશિક પરિણમન હોય જ છે. તેથી આનંદ આદિની વર્ષા ચાલુ જ છે. ઉપયોગ જોડતા તે દેખાય છે. વળી સહજ શાંતિ નું વેદન તેને સતત ચાલુ છે, જેટલા કષાય ગયા તેટલી શાંતિ ચાલુ જ છે. ઉપયોગ મૂકે તો વધારે સ્પષ્ટ દેખાય.(હ*) જેટલી દ્રવ્યની શુદ્ધિ તેટલી મૂડી અંદર માં જમા થઈ ગઈ, જ્યારે ઈચ્છા હોય ત્યારે વાપરી શકાય. આનંદ આદિનું સતત વહેણ ચાલુ થઈ ગયું છે; સામે જુએ તો વિશેષતા થી દેખાય છે.

(૪) ચોથા ગુણસ્થાન થી શરૂ કરીને દરેક ગુણસ્થાને તે તે ભૂમિકાને યોગ્ય શુદ્ધતા ની ધારા નિરંતર વર્તે છે.

(૫) જ્ઞાનીને વિષય કષાય નો રસ અંતર થી સર્વથા છૂટી જાય, એમાં ક્યાંય અંશ માત્ર આત્મા નું હિત કે સુખ ન લાગે. એટલે એમાં(વિષયોમાં) સ્વછંદે તો ન જ વર્તે. એ ‘સદન નિવાસી તદપિ ઉદાસી’ હોય છે.

(૬) જ્ઞાની પોતાનું સ્વરૂપ વિચારે, અનુભવે, ધ્યાવે, ગાવે, શ્રવણ કરે તથા નવધામક્રિતિ, તપ ક્રિયા પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપની સન્મુખ થઈ કરે, એ જ્ઞાનીનો આચાર છે. જ્ઞાની ઉદય ભાવનો તમાશગીર (પ્રેક્ષક) હોય છે, પણ કર્તા ભોક્તા નથી હોતો.

(અધ્યાત્મ સંદેશ માંથી)

૪. નિર્વિકલ્પ અનુભવ કેટલા સમયના આંતરે થાય ?

સમ્યગ્દષ્ટિ ને ચોથા ગુણસ્થાને વધુમાં વધુ કેટલા અંતરે નિર્વિકલ્પ સ્વાનુભવ થાય જ એ સંબંધી કોઈ ચોકસ માપ જાણવા માં આવતું નથી. ચોથા ગુણસ્થાને ઘણા કાળના અંતરાળે થાય છે. સાતમાં ગુણસ્થાને મુનિને તો અંતર મૂર્તમાં થાય છે.

૫. સ્વાનુભૂતિ પૂર્વક કેવા પરિણામ હોય છે ?

(૧) સમ્યગ્દષ્ટિ શ્રાવક ને પણ ધ્યાન વખતે મુનિ જેવો ગણ્યો છે, તે શ્રાવક ધ્યાન વખતે આનંદના વેદનમાં લીન છે – કોઈ વિકલ્પ નથી. (આ ધ્યાન નિર્વિકલ્પ અનુભવરૂપ સમજવું. હ*)

(૨) સ્વાનુભૂતિ ની ઉગ્રતા અનુસાર મોક્ષ સઘાય છે.

(૩) જ્ઞાનીઓને સ્વભાવ પરિણામ એક સરખા હોય પણ વિકાર પરિણામ ભિન્ન ભિન્ન છે. (કારણ કે) સમ્યગ્દષ્ટિ નિશ્ચયમાં લીન છે અને વ્યવહારથી મુક્ત છે. (અધ્યાત્મ સંદેશ માંથી)

(૪) જ્ઞાનીની શક્તિ (હેય-ઉપાદેય શક્તિ) ગુણસ્થાન અનુસાર વધતી જાય છે અને ગુણસ્થાન યોગ્ય બાહ્ય ક્રિયા હોય છે – અને તે (બાહ્ય ક્રિયા) એક ગુણસ્થાને વર્તતા ઘણાને જુદી જુદી હોય પણ તે ગુણસ્થાન ને શોભે તેવી હોય. હેય એટલે ત્યાગવારૂપ પોતાની અશુદ્ધતા, જ્ઞેય એટલે વિચાર રૂપ છ દ્રવ્યોનું સ્વરૂપ અને ઉપાદેય એટલે આચરવા રૂપ પોતાના દ્રવ્યની શુદ્ધતા.

(૫) એક ગુણમાં અનંત ગુણનો રસ છે તેથી એક ગુણ દ્વારા અખંડ આત્મા નું સ્થૂળતા થી જ્ઞાન થઈ શકે છે.(હ*)

૬. સમયસાર (ગાથા-૫) માં કહે છે કે 'હું મારા નિજ વૈભવથી શુદ્ધ આત્મા દેખાડું છું તે સ્વાનુભવ પ્રત્યક્ષથી પ્રમાણ કરજો.' ત્યાં શ્રોતાઓ તો મતિ-શ્રુત જ્ઞાન વાળા છે, જો સ્વાનુભવમાં મતિ-શ્રુત પ્રત્યક્ષ ન હોય તો આમ કેમ કહે ?

(૧) મતિ-શ્રુત જ્ઞાન પણ પ્રત્યક્ષ કેવળ જ્ઞાન જેવા જ જોરદાર-નિઃસંદેહ યથાર્થ છે, તેથી મતિ-શ્રુત જ્ઞાનથી થયેલ સ્વાનુભવને પ્રત્યક્ષ કહીએ છીએ તો કોઈ દોષ નથી. આ રીતે આગમની સામાન્ય શૈલીમાં મતિ-શ્રુતને પરોક્ષ કહીએ છીએ, તેને અધ્યાત્મ શૈલીમાં પ્રત્યક્ષ પણ કહેવાય. તે જ્ઞાનમાં સ્વાનુભવ વખતે સૂક્ષ્મ બુદ્ધિપૂર્વકનું જોડાણ (જેટલા અંશે) છૂટી ગયું છે તેટલા અંશે તેમાં પ્રત્યક્ષ પણ છે. જે અબુદ્ધિપૂર્વક વિકલ્પ છે તેમાં મનનું અવલંબન છે પણ આત્મા નું જે સ્વ સંવેદન છે તેમાં તો મનનું અવલંબન છૂટી ગયું છે. તેમાં કેવલજ્ઞાન જેવું પ્રત્યક્ષપણું ભલે નથી પણ સ્વાનુભવ પ્રત્યક્ષપણું છે.

(અધ્યાત્મ સંદેશ માંથી)

(૨) શ્રુતજ્ઞાન માં પણ એવી બેહદ તાકાત છે કે કેવળ જ્ઞાન અનુસાર બધા તત્વો ને જાણી લ્યે. અહીં પ્રયોજનભૂત તત્વોની અપેક્ષાએ વાત સમજવી. શ્રુત જ્ઞાનીનું જ્ઞાન અને કેવળ જ્ઞાનીનું જ્ઞાન એ બંનેની જાત એક જ છે. શ્રુતજ્ઞાને પણ બધા પદાર્થોના સ્વભાવનો (ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ સ્વભાવ, અસ્તિ-નાસ્તિ

સ્વભાવ વગેરેનો) કેવળ જ્ઞાન અનુસાર પરોક્ષ નિર્ણય કરી લીધો છે કે જગતના પદાર્થોનો આવો સ્વભાવ હોય. કેવળી ભગવાન બધા પદાર્થોની ક્રમબદ્ધ અવસ્થા જાણે અને શ્રુત જ્ઞાની તેનાથી વિપરીત જાણે તેમ બનતું નથી. મતિ-શ્રુત ભલે અલ્પ હોય પણ તે કેવલજ્ઞાન અનુસાર હોય છે. (અધ્યાત્મ સંદેશ માંથી)

(૩) સમકિતીને સ્વાનુભવ માં જે પ્રત્યક્ષપણું કહ્યું છે તે ઇન્દ્રિયોનું અવલંબન નથી તે અપેક્ષાએ પણ કહ્યું છે.

વળી દર્શન-પ્રતિતી અને આનંદ નું વેદન તો પ્રત્યક્ષ છે, પણ જ્ઞાન માં પરોક્ષ પણું છે.(૨*)

૭. પ્રથમ અનુભવ કેમ (કેવી રીતે) થાય ?

(૧) જેને હજી અનુભવ થયો નથી તે “જ્ઞાનસ્વરૂપ છું” એવો પાકો નિર્ણય કરે છે. “હું શુદ્ધાત્મા જ્ઞાન સ્વભાવી છું” – “જ્ઞાયક માત્ર” છું કે “જ્ઞાનમાત્ર” છું તેવો નિર્ણય કરે છે. અનેક પ્રકારે તત્વોનો વિચાર કરી અનેક રીતે તેનું અન્વેષણ કરી તત્વોના અન્વેષણ થી “હું જ્ઞાનમાત્ર છું” એવો પાકો નિર્ણય કરે છે. જ્ઞાયકને લક્ષે સાંભળે, ચિંતવન કરે, ઘોલન કરે, એકાગ્રતાનો અભ્યાસ કરી ઉપયોગ સૂક્ષ્મ કરે – તેમ કરતાં “હું જ્ઞાનસ્વભાવી છું” તેવો પાકો નિર્ણય થાય છે. ચારે બાજુથી વિચારી એવું પાકું નક્કી કરે કે કદી ફરે નહીં. આવો પરોક્ષ પાકો નિર્ણય પ્રથમ કરે છે.

(૨) શાંત પરિણામ વડે સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવાનો ઉદ્દેશ કરે છે. પરિણામને જરાક સ્થિર કરે પછી પરના વિચાર છૂટીને કેવળ નિજ સ્વરૂપના જ વિચાર રહે. જે સ્વરૂપ મુમુક્ષુ એ પરોક્ષ નિર્ણયમાં લીધું છે તેનો અત્યંત મહિમા લાવીને તેના વિચારમાં મનને એકાગ્ર કરે છે. પર દ્રવ્યોમાંથી અને પર ભાવો માંથી તો અહં બુદ્ધિ છોડી છે અને નિજ સ્વરૂપને જ પોતાનું માનીને તેમાં જ અહં બુદ્ધિ કરી છે.

(૩) જે મુમુક્ષુ એ હજી એક પણ વખત નિર્વિકલ્પ અનુભવ કર્યો નથી તેને પ્રથમ “હું જ્ઞાનસ્વભાવી જ છું” તેવો પરોક્ષ પાકો નિર્ણય થાય છે. આ જે સ્વરૂપ નિર્ણય કર્યો છે તેનો ફરી ફરી મહિમા લાવી તેના જ વિચારમાં એકાગ્ર થાય છે. તેના પરિણામ શાંત થાય છે.

(૪) પરિણામ સ્થિર સાથી થાય છે ? સ્વ પર ના ભેદના વિચાર છે (આવા વખતે પરના વિચારો નથી હોતા કારણ કે પર દ્રવ્યો તથા ભાવો માંથી અહં બુદ્ધિ છૂટી ગઈ છે, પર પદાર્થો માં નિરસતા થઈ ગઈ છે.) પછી કેવળ નિજ સ્વરૂપ ની જ ભાવના કરે છે. હું શુદ્ધ, બુદ્ધ, આનંદ સ્વરૂપ, જ્ઞાન સ્વરૂપ, પૂર્ણ સ્વરૂપ, કેવળ જ્ઞાન સ્વરૂપ, કેવળ વીર્ય સ્વરૂપ, કેવળ દર્શન સ્વરૂપ માત્ર દ્રષ્ટા, નિર્વિકલ્પ પરમ ભાવ સ્વરૂપ, નિર્મમ, નિર્મોહ, માત્ર વીતરાગ સ્વરૂપ આદિ – આમ મનને એકાગ્ર કરે છે, મધ્યસ્થતા થાય છે અને આમ ચિંતન કરતા આનંદ તરંગ ઊઠે છે. આ ઉલ્લાસ નો આનંદ છે, શાંત પરિણામનો આનંદ છે. પછી સ્વભાવ તરફના અતિશય પ્રેમને લીધે રોમાંચ થાય છે, રોમ રોમ ઉલ્લસી જાય છે. અસંખ્ય પ્રદેશે ઉલ્લાસ નો રોમાંચ થાય છે. પછી ચૈતન્ય રસની ઉગ્રતા થતાં તે

વિચારો છૂટી જાય છે. પરિણામ સ્વરૂપમાં લીન થાય છે અને સ્વરૂપ (ચિન્માત્ર) જ્ઞાનમાત્ર ભાસવા લાગે છે.

(૫) પહેલા બધા કષાયનો (શુભ-અશુભનો) રંગ ઉડી જાય...જ્યાં એનો રંગ ઉડી જાય ત્યાં એની અત્યંત મંદતા તો સહેજે થઈ જ જાય, અને પછી ચૈતન્ય નો રંગ ચડતા તેની અનુભૂતિ પ્રગટે. બાકી પરિણામને એકદમ શાંત કર્યા વિના એમ ને એમ અનુભવ કરવા માંગે તો નહીં થાય.

૮. સ્વ દ્રવ્યમાં પરિણામ એકાગ્ર કરે એટલે શું ? કેવી રીતે કરે ?

સ્વ દ્રવ્ય એટલે શું ?

(૧) સ્વ દ્રવ્ય એટલે જ્ઞાયક ત્રિકાળ તત્વ. મનમાં જ્ઞાયક તત્વ લેવું એટલે “હું જ્ઞાયક” એમ મનમાં જ્ઞાયકની-સ્વ દ્રવ્યની સ્થાપના થઈ. તેમાં જ મન એકાગ્ર કરવું. ખરેખર તો “હું જ્ઞાયક” એવા ભાવની સ્થાપના પછી બીજો વિચાર ન આવે ત્યાં સુધી મન એકાગ્ર થયું કહેવાય. ભલે આ કાળ એક સેકન્ડ થી માંડી અનેક સેકન્ડ સુધી હોય. વળી જે બીજો વિજાતીય વિચાર આવ્યો તેના જવા પછી મનમાં જ્ઞાયક ભાવ જ રહ્યો છે, કારણ કે બીજા વિજાતીય ભાવમાં તમને ગમો (રસ) નથી. તેથી તે જતાં તમને ગમતો જ્ઞાયક ભાવ સહજ જ ત્યાં મનમાં (સ્થાપેલો હતો તે) રહે છે. ફરી “હું જ્ઞાયક” એમ સ્થાપી શકાય પણ તેની જરૂર નથી. ગમતો ભાવ જ મનમાં રહે છે – સ્થાયી રહે છે.

જેમ મનમાં ગુરુ ની મૂર્તિનું સ્થાપન કરીએ તેમ મનમાં પ્રથમ જ્ઞાયક ભાવનું સ્થાપન કરવું. ગુરુ ની મૂર્તિ મનમાં હોય તે જતી રહે અને બીજી કોઈ ચીજ મનમાં દેખાય પણ તે બીજી ચીજ લાંબો વખત રહે નહીં, કારણ કે તે તમને ગમતી ચીજ નથી. તેથી તે દૂર થતાં સહજ ગુરુ મૂર્તિ ફરી મનમાં ખડી થાય છે. વળી જો ખડી ન થાય તો પ્રયત્ન પૂર્વક ખડી કરવી. તેમ “હું જ્ઞાયક” નું સમજવું.

(૨) સાધક જ્યારે આટલો તૈયાર હોય છે ત્યારે તેને સહજ શાંતિ – આનંદ નું (અંશમાત્ર) પણ વેદન હોય છે. તે વેદન પણ જ્ઞાયક નું જ છે. તેથી તેમાં પરિણામ એકાગ્ર કરે તો પણ તેણે સ્વ દ્રવ્યમાં જ પરિણામ એકાગ્ર કર્યાં. કોઈને વિકલ્પ થશે કે વેદન તો પર્યાય માં છે અને તેમાં પરિણામ મઝન કરે તો પર્યાય માં પરિણામ મઝન થયાં, જ્ઞાયકમાં ન થયાં. ખરેખર તેમ નથી. જે પરિણામમાં (પર્યાયમાં) શાંતિ તથા આનંદ છે તે પર્યાયમાં દ્રવ્ય છે, તેમાં પર્યાયે દ્રવ્યનો સ્વાંગ ધારણ કર્યો છે, માત્ર પર્યાય નથી. આનંદ ન હતો ત્યારે પર્યાય રાગ રૂપ હતી જ, પણ જ્યારે આનંદ તે પર્યાય માં આવ્યો ત્યારે પર્યાય દ્રવ્ય રૂપ થઈ. દ્રવ્ય આનંદનો પીંડ છે તેથી આનંદ આવ્યો તેટલે અંશે દ્રવ્ય પર્યાયમાં આવ્યું. પ્રથમ પ્રયોગમાં જ્યાં હું જ્ઞાયકની સ્થાપના કરી – કલ્પના કરી તે પણ પર્યાયમાં કરી છે. સ્થાપન જ્ઞાયક નું કર્યું છે – બીજાનું નહીં. આ સ્વ દ્રવ્યમાં પરિણામ એકાગ્ર કરવાનો માર્ગ છે, આ સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ નથી. “સર્વ અવસ્થામાં ત્રિકાળીને ટાંકી દો”.

(૩) એકગ્રતામય ધ્યાનથી પરિણામની વિશુદ્ધતા થતી જાય છે અને રાગના અંશો ઘટતાં ઉપયોગ સૂક્ષ્મ થતો જાય છે. ઉત્કૃષ્ટ વિશુદ્ધ પરિણામ થતાં તુરત તેનો અભાવ થઈ નિર્વિકલ્પતા થાય છે. જ્યારે નિર્વિકલ્પતા થાય છે ત્યારે ઉપયોગ પૂર્ણ રીતે સૂક્ષ્મ થયો કહેવાય. જેમ જેમ પરિણામ વિશુદ્ધ થાય છે તેમ તેમ અશુદ્ધતાના અંશો ઘટતાં જાય છે. વિશુદ્ધ પરિણામ માત્ર શુભ પરિણામ છે તેમ નથી, તેમાં અશુદ્ધતા ક્રમે ક્રમે ઓછી થતાં શુદ્ધતા ગર્ભિત પડી છે તે અવસર પ્રાપ્ત થતાં પ્રગટ થાય છે. ઉત્કૃષ્ટ વિશુદ્ધ પરિણામ થયા વિના તેનો અભાવ થઈ શુદ્ધ ઉપયોગ પ્રગટતો નથી. આ અપેક્ષાએ વ્યવહારને – શુભને શુદ્ધનું કારણ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. વ્યવહાર સમ્યગ્દર્શન નિશ્ચયનું કારણ કહ્યું હોય ત્યાં ઉપર પ્રમાણે ભાવ સમજવા.

૯. સમ્યક્ પ્રતિતી :-

(૧) કોઈ મુમુક્ષુ જીવ અંતરના પુરુષાર્થથી સ્વ પરના યથાર્થ શ્રદ્ધાનરૂપ તત્વાર્થ શ્રદ્ધાન કરે ત્યારે તે જીવ સમ્યક્ત્વી થાય છે. જ્ઞાન અંતર્મુખ થતાં આત્માના નિર્વિકલ્પ આનંદનો અનુભવ થાય અને તેની સાથે “આ જ હું છું” એવી સમ્યક્ આત્મ પ્રતિતી થાય તે જ સમ્યગ્દર્શન છે.

(૨) સમ્યક્ત્વ શુદ્ધ આત્માની પ્રતિતી રૂપ નિર્વિકલ્પ છે. સમકિતી નો જ્ઞાનનો ઉપયોગ સ્વમાં હો (નિર્વિકલ્પ) કે પરમાં હો (સવિકલ્પ દશામાં) ત્યારે પણ સમ્યક્ત્વ એવું ને એવું જ વર્તે છે. સવિકલ્પ દશા વખતે પણ સમ્યક્ત્વની ધારા

તો એવી ને એવી જ વર્તે છે. સમ્યગ્દર્શન થયું તેટલી શુદ્ધ પરિણતી તો શુભ-અશુભ વખતે પણ ધર્મીને વર્તે છે. 'આ શરીર મારું નથી, આ રાગ મારો નથી, હું શુદ્ધ આત્મા છું' એમ ધર્મીને – સમકીતીને કાંઈ ગોખવું નથી પડતું, દરેક ક્ષણે શુભાશુભ વખતે પણ એને સમસ્ત પર દ્રવ્યો અને સમસ્ત પર ભાવોથી ભિન્ન શુદ્ધ આત્માની પ્રતિતી થઈ છે તે વર્ત્યા જ કરે છે.

(૩) કોઈ પ્રશ્ન કરે કે શુભ-અશુભ માં ઉપયોગ વર્તતો હોય ત્યારે સમ્યક્ત્વ કેવી રીતે સંભવે? ઉત્તર આમ છે કે, સમકિત એ કાંઈ ઉપયોગ નથી, સમકિત એ તો પ્રતિતી છે. વળી સમ્યગ્દર્શન માં કાંઈ પરોક્ષ-પ્રત્યક્ષ પણ નથી. સમ્યગ્દર્શન તો શુદ્ધ આત્માના શ્રદ્ધાન રૂપ જ છે. શુભાશુભમાં ઉપયોગ વર્તાતો હોય ત્યારે પણ શુદ્ધ આત્માનું અંતરંગ શ્રદ્ધાન તો ધર્મીને એવુંને એવું વર્તે છે, સ્વ-પરનું જે ભેદ વિજ્ઞાન થયું છે તે તો તે વખતે પણ વર્તી જ રહ્યું છે. હું તો શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વભાવ જ છું – એવી નિશ્ચય અંતરંગ શ્રદ્ધા ધર્મીને શુભ અશુભ વખતેય ખસતી નથી.

(૪) સમ્યગ્દર્શન થયા પછી જો શુભ-અશુભ પરિણામ થાય જ નહિ તો તો તરત જ (પૂર્ણ)વીતરાગતા અને કેવળજ્ઞાન થઈ જાય, પણ એમ બધાને બનતું નથી. સમ્યગ્દર્શન પછી પણ જ્યાં સુધી પોતાના સ્વરૂપમાં પૂર્ણ લીનતા (સ્થિરતા) ન થાય ત્યાં સુધી પોતાના ચારિત્રની નબળાઈ ને લીધે ધર્મીને શુભાશુભ ભાવોરૂપ પરિણામન થાય છે. અને તે ભાવોને ધર્મી પોતાનો સ્વભાવ માનતો નથી તેમ જ તે ભાવો કર્મો કરાવ્યા છે એમ પણ માનતો નથી.

૧૦. સમકિતી નું કાર્ય :-

(૧) (નિર્વિકલ્પ) સ્વાનુભવમાં જે વિશેષ સ્વાદ ચાખ્યો છે તેમાં ફરી ફરી ને ઉપયોગ જોડાવાની ભાવના તેને વર્તે છે તેથી તેને માટે તે વારંવાર પ્રયત્ન કરે છે, કારણ કે સવિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પ ઉપયોગ વખતે શ્રદ્ધા એવી ને એવી હોવા છતાં નિર્વિકલ્પ માં વિશેષ આનંદનું વેદન થાય છે જે સવિકલ્પ માં હોતું નથી. સ્વ ને જાણતી (અનુભવતી) વખતે આનંદ ધારા માં ઉપયોગ તન્મય થયો હતો તે વિશિષ્ટ આનંદ નિર્વિકલ્પ દશામાં અનુભવાય છે.

(૨) નિર્વિકલ્પ અનુભવમાં ચૈતન્ય ગોળો એવો જુદો અનુભવાય છે કે બહારમાં શું બની રહ્યું છે તેનું લક્ષ-ભાન નથી. દેહ છે કે નથી તેનુય લક્ષ નથી. અતીન્દ્રિય આનંદમાં મગ્ન છે. (પોતે આનંદ રૂપ થઈ જાય છે. હ*) આ નિર્વિકલ્પ અનુભવને અતીન્દ્રિય કહીએ છીએ.

(૩) સ્વાનુભવ માં પહેલાં કરતાં કાંઈ બીજું સ્વરૂપ જાણ્યું એમ નથી, એટલે કે જ્ઞાનીને અનુભવમાં જાણપણાની અપેક્ષાએ વિશેષતા નથી પણ પરિણામની મગ્નતા છે તે વિશેષતા છે.

(૪) જે સ્વરૂપ પહેલાં અનુભવ્યું છે અથવા નિર્ણયમાં લીધું છે તેનો મહિમા લાવી તેના વિચારમાં મનને એકાગ્ર કરે છે. હું શુદ્ધ, ચિદાનંદ આદિ રૂપ ચિંતન કરે છે. (નિર્વિકલ્પ દશામાં પહોંચે છે અથવા નથી પહોંચતો તો પણ) જેટલી વીતરાગતા એટલું સુખ જ્ઞાનીને સવિકલ્પ દશા વખતે પણ નિરંતર વર્તે છે.

૧૧. જ્ઞાનીનું જ્ઞાન :-

(૧) સ્વને જાણવામાં ઉપયોગ ન હોય તેથી કાંઈ જ્ઞાન અજ્ઞાન થઈ જતું નથી, કેમ કે સ્વ સંવેદન વખતે જે જ્ઞાન થયું છે તે લબ્ધ રૂપે તો વર્તે જ છે. ઉપયોગ ભલે સ્વમાં સદૈવ ન રહે પણ લબ્ધ જ્ઞાન તો પ્રતિ ક્ષણે વર્તી રહ્યું છે, એટલે પર જ્ઞેય ને જાણવા છતાં પણ ધર્મીને તેમાં એકતા થતી નથી. એની પરિણતી અંતરમાં રાગથી કોઈ જુદું જ કામ કરી રહી છે. તેની પ્રતિતીમાં તેના જ્ઞાનમાં સ્વ જ્ઞેય કદી ભૂલાતું નથી, ઉપયોગ ભલે બહારમાં હો. (જેમ પિતાનો ઉપયોગ ખાવામાં કે બીજા સાથે વાતમાં હો પણ તે વખતે તેના યુવાન પુત્રના મરણની વ્યથા તેના વેદનમાં ચાલુ જ છે તેમ .હ*) જ્ઞાનીના અંતરમાં શ્રદ્ધાની અને જ્ઞાનની નિર્મળ ગંગાનો સમ્યગ્ પ્રવાહ વહી રહ્યો છે.

(૨) મતિ-શ્રુત જ્ઞાન જ્યારે સ્વ સન્મુખ થઈને સ્વાનુભવમાં (નિર્વિકલ્પ અનુભવમાં હ*) વર્તે છે ત્યારે તેમાંથી ઇન્દ્રિય-મનનું જેટલું અવલંબન છૂટ્યું તેટલું તો પ્રત્યક્ષ પણું છે. તેમાં જે સ્વાનુભવ થયો તે એકલા આત્માથી થયો છે – બીજા કોઈનું (મનનું હ*) અવલંબન નથી. આત્મા પોતાને ઇન્દ્રિય-મન વગર જ જાણે છે. અલિંગ્ગહણ માં કહ્યું છે કે આત્મા એકલા અનુમાન વડે કે ઇન્દ્રિય-મન વડે જણાતો નથી.

(૩) અતીન્દ્રિય થયા વિના અતીન્દ્રિય આનંદ ને વેદી શકે નહીં. ઇન્દ્રિય અને અન્ય ચિંતાના નિરોધ વિના આ અનુભવ થતો નથી. અન્ય ચિંતાનો નિરોધ મન દ્વારા થાય છે, માટે મનથી થયું તેમ કહીએ છીએ. (વળી બુદ્ધિ પૂર્વકના વિષયો

છૂટી જાય - ચિંતા છૂટી જાય અને અબુદ્ધિ પૂર્વકના વિષયો - ચિંતા રહે છે. હ*)
આ બુદ્ધિ પૂર્વકના વિષયો છૂટી જવાથી અંશે મન અને ઇન્દ્રિયોનું અવલંબન છૂટી જાય છે, તેથી મતિજ્ઞાન મનથી છૂટીને અંતર્મુખ થાય છે આમ મતિજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે કેમકે આત્માના આનંદ ને પ્રત્યક્ષ અનુભવે છે.

(૪) ઇન્દ્રિયો અને મન ઇન્દ્રિયો જ છે, તેના દ્વારા આત્માનો અનુભવ ન થાય કારણ કે આત્મા અતીન્દ્રિય છે. તેથી એકાગ્ર થઈને ઉપયોગ મનથી છૂટો પડે છે ત્યારે સૂક્ષ્મ હોય છે અને તેથી સમગ્ર આત્મામાં ફરી વળે છે, સમગ્ર પ્રદેશોએ ફરી વળે છે અને આત્માને જોઈ લે છે-અનુભવી લે છે.

(૫) અલિંગ્રહણ ના બોલમાં સ્પષ્ટ બતાવ્યું છે કે આત્મા ઇન્દ્રિય-મન દ્વારા અનુભવાતો નથી, પ્રત્યક્ષ થતો નથી, આત્મા ઇન્દ્રિય-મન નો વિષય નથી. જો મન અને ઇન્દ્રિયો દ્વારા આત્મા અનુભવાતો હોત તો તે તો પહેલેથી જ હાજર છે તો દરેક સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિયો ને આત્માનો અનુભવ થાત જ, પણ થતો નથી, કેમકે આત્મા મન અને ઇન્દ્રિય નો વિષય નથી. હ*

(૬) કોઈ ભુવનમાં કોઈ માણસ દ્વારથી અંદર પેઠો ત્યારે દ્વાર તેની સાથે ભુવનમાં આવતું નથી. છતાં કહેવાય કે દ્વારથી અંદર પેઠો. તેમ મન દ્વારા અનુભવ થયો તેથી મન સાથે આવ્યું તેમ નથી. મન દ્વારની માફક જ્યાં છે ત્યાં રહે છે અને ઉપયોગ દ્વાર એવા મનને છોડીને અંદર જાય છે. વળી ત્યાં બુદ્ધિપૂર્વક મનનું અવલંબન છૂટી જાય છે તેથી પ્રત્યક્ષ કહીએ છીએ. વળી જ્યાં સુધી અન્ય ચિંતાનો નિરોધ ન થાય ત્યાં સુધી અનુભવ ન થાય. આ અન્ય ચિંતા

નિરોધ મન દ્વારા (મનથી) થાય છે, તેથી અનુભવને મન દ્વારા થયો એમ કહીએ છીએ. ખરેખર તો અંતર્મુખ જ્ઞાન મનથી છૂટું પડીને આત્મ પ્રદેશોમાં વ્યાપી જાય છે. જો મન તે વખતે હોય તો આત્માના અભિન્ન કારકો રહેતા નથી, ભિન્ન કારકો થઈ જાય છે.

અહીં બે વિષયોની ચર્ચા કરી છે. [૧] પ્રત્યક્ષ - પરોક્ષ અને [૨] મન દ્વારા - મન રહિત અતિન્દ્રિય. અનુભવ કાળે સ્વાદ-આનંદ પ્રત્યક્ષ છે તેથી પ્રત્યક્ષ કહેવાય અને આત્મ પ્રદેશો પ્રત્યક્ષ નથી તેથી પરોક્ષ કહેવાય. મનથી છૂટીને ઉપયોગ અંતર્મુખ થાય છે તેથી અનુભવ મન રહિત અતિન્દ્રિય છે અને આ અનુભવ અન્ય ચિંતાના નિરોધ વિના થતો નથી અને અન્ય ચિંતાનો નિરોધ મન દ્વારા થાય છે માટે મનથી થયો તેમ કહીએ છીએ.

૧૨. આગમ - અધ્યાત્મ - શુદ્ધ ચેતના પદ્ધતિ :- (પરમાર્થ વચનીકામાંથી)

(૧) આગમ પદ્ધતિ :- (આગમ એટલે જીનવાણી એવો અર્થ અહિયાં નથી પરંતુ આગમ એટલે નવા આગંતુક વિકારી ભાવો, જે અનાદિ થી ચાલુ છે, તે અશુદ્ધ પર્યાય ની મુખ્યતા થી કથન કરે તે આગમ પદ્ધતિ. આગમ પદ્ધતિ ઉદય ભાવ રૂપ છે. આગમ અનેક દ્રવ્ય આશ્રિત છે.

(૨) અધ્યાત્મ પદ્ધતિ :- જીવમાં જે શુદ્ધ પર્યાય પ્રગટે તે-તે પર્યાયને - શુદ્ધ પર્યાયને મુખ્ય કરીને વર્ણન કરવામાં આવ્યું હોય તે અધ્યાત્મ પદ્ધતિ અને તેના શાસ્ત્રો તે અધ્યાત્મ શાસ્ત્રો. અધ્યાત્મ એક દ્રવ્ય આશ્રિત છે.

અધ્યાત્મ પદ્ધતિ ઉપશમ-ક્ષયોપશમ-ક્ષાયિક ભાવરૂપ છે.

(૩) આગમ રૂપ કર્મ પદ્ધતિ :- પૌદ્ગલિક દ્રવ્યરૂપ – ભાવરૂપ, દ્રવ્યરૂપ તે દ્રવ્ય કર્મ રૂપ અને ભાવરૂપ તે પુદ્ગલાકાર આત્માની અશુદ્ધ પરિણતી રૂપ પરિણામ. બંને પરિણામ આગમ રૂપ કર્મ પદ્ધતિ.

(૪) શુદ્ધ ચેતના પદ્ધતિ :- શુદ્ધ આત્મ પરિણામ. [૧] જીવત્વ રૂપ એટલે દ્રવ્યત્વ રૂપ શુદ્ધ પરિણામ તે દ્રવ્ય રૂપ શુદ્ધ ચેતના પદ્ધતિ. [૨] ભાવ રૂપ શુદ્ધ પરિણામ એટલે શુદ્ધ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર રૂપ એટલે ભાવ રૂપ શુદ્ધ ચેતના પદ્ધતિ.

અંતરના આવા માર્ગનો આદર કરીને વારંવાર તેનું ઘોલન કરવા જેવું છે, તેનો ઉત્સાહ કરવા જેવું છે. પર્યાય છોડવાનું કહ્યું છે ત્યાં નિર્મળ પર્યાય છોડી દેવાનું નથી કહ્યું, પણ પર્યાયનો (ભેદનો – અંશનો) આશ્રય છોડાવ્યો છે. અભેદના આશ્રય માટે અનુભવ વખતે પણ પર્યાય છૂટી જતી નથી. પર્યાયને અભૂતાર્થ કહેતા કોઈ નિર્મળ પર્યાયને જ સર્વથા સમજી લે તો તે બરાબર નથી. સત્ ને બધા પડખેથી જેમ છે તેમ સમજવું જોઈએ.

(૫) મુમુક્ષુને અતીન્દ્રિય સુખની વાત કાને પડતાં જ અસંખ્ય પ્રદેશે ઝણઝણાટ થી આત્મા ઉછળી જાય. જગત આખાની રુચી તેને છૂટી જાય. જેને અંશ માત્ર પણ રાગની (અને રાગના નિમિત્તોમાં) રુચિ રહે તેના પરિણામ ચૈતન્ય તરફ વળી શકે નહીં, મોક્ષ સાધે નહીં. પહેલા બધા કષાય (શુભ-અશુભ)નો રંગ ઉડી જાય...જ્યાં એનો રંગ ઉડી જાય ત્યાં એની અત્યંત મંદતા તો સહેજે થઈ જ જાય અને પછી ચૈતન્યનો રંગ ચડતા તેની અનુભૂતિ પ્રગટે. બાકી પરિણામને એકદમ શાંત કર્યા વગર એમને એમ અનુભવ કરવા માંગે તો નહિ થાય.

(૬) મોક્ષમાર્ગ યોથા ગુણ સ્થાન થી માંડીને ચૌદમાં ગુણ સ્થાન સુધી કહ્યો છે. સમ્યગ્દર્શન પહેલાં પણ જેમ જ્ઞાનમાં જાણપણું ઉઘડ્યું તેમ કષાયની મંદતારૂપ વિશુદ્ધતા થઈ. વિચાર દશા જાગે ત્યાં કષાયની મંદતા તથા વૈરાગ્ય પરિણામ ભેગા હોય જ. મોક્ષ માર્ગ સાધવો તે વ્યવહાર અને શુદ્ધ દ્રવ્ય અક્રિયારૂપ તે નિશ્ચય છે. (અધ્યાત્મમાં નિર્મળ પરિણામ ને વ્યવહાર કહે છે અને ત્રિકાળી જીવ-ધ્રુવને નિશ્ચય કહે છે.)

(૭) જગતમાં અનંતા દ્રવ્યો તે પરસ્પર અસહાય, એક દ્રવ્યના અનંતા ગુણો તે પરસ્પર અસહાય, એકેક ગુણની અનંતી પર્યાયો તે પરસ્પર અસહાય, તો પછી તારે બહારમાં કોની સહાય લેવી છે? મારા ગુણ-પર્યાય માં બીજાની સહાય એટલે મારા ગુણ-પર્યાય પર ને આધીન. આવા પરાશ્રિત બુદ્ધિવાળા જીવની પરિણતી સ્વ તરફ ક્યાંથી વળે? વિભાવ પર્યાયનો ઉત્પાદ પણ તેના ઉપાદાનથી છે, કાંઈ પરથી નથી, પણ તે સ્વ આશ્રયે થયેલ નથી પણ પર આશ્રયે થયેલ છે, માટે તેને નિમિત્ત આધીન કહ્યો. છતાં તેનો અર્થ એવો નથી કે તે નિમિત્તે કરાવેલો છે.

(૮) સ્વભાવ કે વિભાવ પર્યાય રૂપ વસ્તુ પોતે પોતાના તે પ્રકારના ઉપાદાનથી પર સહાય વિના પરિણમે છે. આવું વસ્તુ સ્વરૂપ સદાકાળ છે. ઉપાદાન એટલે વસ્તુની સહજ શક્તિ એમ કહ્યું તેમાં એકલી ત્રિકાળી શક્તિ ન સમજવી પણ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય ત્રણેય ની શક્તિ ઉપાદાન છે.

(૯) જ્ઞાન સ્વ સત્તાવલંબન શીલ હોય છે. તે જ્ઞાનને સહકારભૂત નિમિત્તરૂપ નાના પ્રકારના ઔદયિક ભાવ હોય છે, તે ભાવનો જ્ઞાતા છે પણ તેનો કર્તા, ભોક્તા કે અવલંબી નથી. ઔદયિક ભાવના ભરોશે જ્ઞાન નથી, જ્ઞાન સ્વ શક્તિ પ્રમાણ છે. સ્વ-પર પ્રકાશક જ્ઞાનની શક્તિ, જ્ઞાયક પ્રમાણ જ્ઞાન, સ્વરૂપ આચરણ ચારિત્ર યાથાનુભવ પ્રમાણ – એ જ્ઞાતાનું સામર્થ્ય છે.